

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 4 (2025)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/XXBV9378>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/IACQ7202>***А. О. Ақжігітова¹, А. Б. Салқынбай², Ж. А. Сәрсенбай³**^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7336-214X>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4778-0310>*e-mail: akkibat.kaznu@mail.ru

ҚАЗАҚ ПАРЕМИОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ЗАТТАНҒАН СӨЗДЕР: СЕМАНТИКАСЫ МЕН ҚОЛДАНЫСЫ

Қазақ тілінің қалыптасу, даму тарихын, сөз қолданыстарын зерттеуде мақал-мәтелдердің рөлі ерекше. Қазақ паремиялогиясындағы тілдік тұлғалардың семантикасын, грамматикалық ерекшеліктерін, сөзжасамын, қолданысын зерттеу – бүгінгі таңдағы өзекті әрі маңызды мәселелердің бірі. Қазақ паремиялогиясындағы тілдік бірліктердің біршамасы концептуалды, бинарлық оппозиция тұрғысынан зерттеліп, мағыналық топтары анықталып, текстологиялық тұрғыдан талданғанымен, заттанған сөздердің семантикасы, грамматикалық ерекшеліктері, олардың қолдану жиілігі – әлі күнге дейін зерттелмеген тақырып. Сондықтан бүгінгі мақаламызда қазақтың бай паремиялогиясындағы заттанған сөздер талданды. Бұл тақырып қазақ тіл білімінде алғаш рет мақала деңгейінде сөз болып отырғандықтан, әлі де жекелеген талдаулар мен зерттеулерді қажет етері сөзсіз.

Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ паремиялогиясындағы заттанған сөздерді анықтап, олардың семантикалық табиғатын ашу, қолданысын саралау. Осы мақсатқа жету жолында мақалада субстантивация құбылысының паремияларда көрініс табуы, мағыналық байланысы анықталды.

Мақалада ғалым Ә. Қайдардың «Халық даналығы» еңбегі мен «Бабалар сөзі» жазутомдығының 65-томы (2010) негізгі дереккөз ретінде пайдаланылып, отандық және шетелдік ғалымдардың теориялық тұжырымдары мен түсіндірмелері басшылыққа алынды. Мақаланың зерттеу нәтижелері паремиялогия,

семантика, қазақ сөзжасамы, грамматология бағытындағы зерттеушілерге пайдалы болмақ.

Кілтті сөздер: паремиология, паремия, заттану, семантика, сөзжасам.

Кіріспе

Қазақ паремиологиясы – тілдің бай әрі терең қабаты. Мақал-мәтелдерден ұлт тілінің ерекшеліктеріне негізделген түрлі грамматикалық тұлғаларын, сөзжасам тәсілдерін, сөздің әр алуан мағынасын молынан кездестіруге болады. «Әлемді танудағы өмірлік тәжірибелерді ерекше айқын көрсетіп, кейінгіге әрі ақпар беретін, әрі таным тереңдігін танытатын халықтық туындының бірі – мақал-мәтелдер. Қазақ халқының ұлы тарихындағы өмірлік тәжірибесінен сыр тартып, қорытылған ойларының тұжырымды тұнығы, атадан балаға танымдық мирас болып келе жатқан мақалдары мен мәтелдері тілдік жүйедегі бай қабаттың бірі ретінде саналады» [1, 301-6.].

Біздің зерттеу нысанымыздағы заттану құбылысы арқылы пайда болған заттанған тілдік бірліктер мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Ғасырлар бойы халықтың тілдің қолданысынан сараланып, таза күйде жеткен қазақ паремиологиясын зерттеу арқылы заттанған сөздерді әртүрлі аспектіде қарастыра аламыз. Заттану құбылысы – транспозицияның ауқымды түрі. Ол сөзжасамда белсенді түрде қолданылып, аталым деңгейінде маңызды рөл атқарады.

Заттану арқылы пайда болған тілдегі атаулар қолданылу дәрежесі мен мағыналық реңкіне қарай толық және жартылай заттанған сөздер болып екіге бөлінеді. Толық заттанған сөздер – сөзтізбеде жеке атау ретінде қабылданған, толық заттық мәнді беретін, алайда шығу төркіні басқа сөз таптарынан пайда болған сөздер. Ал жартылай заттанған сөздердің қатарына белгілі бір контексте заттық мән қабылдап, жалпыхалықтық қолданыста шығу төркінінен ажырамаған сөздерді айтамыз. Тілімізде толық заттанған сөздер де, жартылай заттанған сөздер де жиі кездеседі. Мәселен, *ағарған, ақ, айтыс, туысқан, ақтар мен қызылдар, ақсақал* сынды тағы да басқа сөздер толық заттанған атауларға жатады. Ал жартылай заттанған сөздер қатарына төмендегі талдауымызда біршама мысалдар келтірдік.

Материалдар мен әдістері

Мақалада жинақтау, топтастыру, талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар тіл біліміндегі ғалымдардың пікірлері негізге алынып, қорыту әдісін пайдаландық. Мақал-мәтелдерде кездескен заттанған сөздердің мағынасы мен қолданысындағы ерекшеліктерін талдау барысында семантикалық және контекстік талдау әдістерін қолдандық.

Сонымен қатар мақалада заттанған сөздердің қолданылу жиілігін, ерекшеліктерін бақылау мақсатында статистика әдісі де қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ паремиологиясы – тілдің қатпарлы әрі жүйелі қабаты. Паремияларды жинақтау, хатқа түсіру ісі ХІ ғасырда М. Қашқаридің «Түрік сөздігінен» бастау алады. Ал ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақтың фольклорлық мұрасын жинақтап, ауызша деректерді жариялаумен айналысқан Ы. Алтынсарин болды. Ал кейінгі жылдары мақал-мәтелдердің толық жинақталған үлгісі филолог ғалымдардың жетекшілігімен жинақ болып шықты. Мәселен, Ә.Қайдардың «Халық даналығы» еңбегін [2], Қ. Алпысбаева, Т. Әлібеков, С.Қасқабасов құрастырған «Бабалар сөзі» жүзтомдығын, «Ғибратты фольклор. Шағын жанрлар» көптомдығын атап өтуге болады [3].

Паремиология – мақал-мәтелдерді, нақыл сөздер мен қанатты сөздерді зерттейтін тіл білімінің саласы. Жалпы тіл білімінде паремиология ХІХ ғасырда зерттеле бастаса, қазақ ғылымында әдеби және тілдік тұрғыдан зерттеу ХХ ғасырдан бастап қолға алына бастады. Мақал-мәтелдерді тілдік тұрғыдан негізгі нысан ретінде зерттеген ғалым Р. Сәрсенбаев болды. Ол 1961 жылы «Қазақ мақалдары мен мәтелдерінің лексика-стистикалық ерекшеліктері» тақырыбында диссертация жазып, мақал-мәтелдердің лексика-стистикалық ерекшеліктеріне арнайы тоқталды [4]. Қазақ тілтанымында зерттеу еңбектеріне мақалдарды сөз еткен ғалымдардың қатарына І. Кеңесбаев, Ө. Айтбаев, Н. Уәлиұлы, С. Сәтенова, Ш. Сейітова, А. Нұрмаханов, А. Б. Салқынбай, Б. Уызбаева, Ғ. Тұрабаева, С. Кенжемұратова, Д. Бекзат т.б. ғалымдарды жатқызамыз. Байқағанымыздай, мақал-мәтелдер уақыт өткен сайын тілші ғалымдардың назарын аударып қана қоймай, еңбектеріне негізгі нысан ретінде алған.

Ал қазақ сөзжасамындағы заттану құбылысын алғашқылардың бірі болып пікір білдірген ғалым А. Байтұрсынұлы болды. Ол заттану мәселесін ең алғаш қозғап, сын есімнің заттануын сөз етеді. Ғалым заттану құбылысына «зат-сын», кейбір жерлерде «затсымақтану» деген атау ұсынады [5, 151-б.]. Сын есімнің екінші бір қызметі туралы ғалым тағы да пікір білдіреді: «Сын есімнің кейбіреулері зат есімнің орнына жүреді. Мәселен, ««Арзан еттің сорпасы татымас» дегеннің орнына «арзанның сорпасы татымас деп айтылады. «Арзан еттің» деген екі сөздің орнына «арзан» деген жалғыз сөз жарап тұр. Сондықтан мұндай зат пен сын орнына бірдей жүретін сөздерді зат-сын дейміз» [5, 152-б.]. Бұл пікірден А. Байтұрсынұлының ең алғаш жалпы транспозиция құбылысына, соның ішінде субстантивтену, адвербалдану құбылыстарына тоқталып, сын есімдердің жиі заттанатынын көрегенділікпен байқағанын көреміз. Оған

қоса біздің мақаламыздың тақырыбына арқау болған мақал-мәтелдердің автор мысалында көрініс тапқаны да сөзімізге дәлел бола түседі.

Заттану құбылысына ғалым Қ. Жұбанов та үн қосады. Ол: «Сөз топтарының ішінде бір-бірінен енші алысып болғандары да, болмағандары да бар: ағаш, темір сияқтылар тек зат есім болып, жақсы, ұзын сияқтылар тек сын есім болып шекарасын түгел ашып болған таптар. Енді бұлардай емес, зат есім мен сын есімге ортақ шөре-шөре есімдер (әрі зат есім, әрі сын есім болатын) бар», – дейді [6, 132-б.]. Қ. Жұбановтың бұл пікірінде шөре-шөре есімдер деп аталған сөздер қазіргі таңда заттану құбылысы арқылы пайда болған атаулар негізінде қарастырылады.

Қазақ тіл білімінде қай сөз табы болса да заттану құбылысына ұшырайды. Соның ішінде сын есім мен есімшелер заттану құбылысына бейім келеді. Сондықтан да көптеген ғалымдар заттану құбылысына қатысты пікір білдіргенде сын есімнің не есімшенің заттануын сөз етеді. Ғалым А.Ысқақов өз еңбегінде: «Бір алуан жұрнақтар етістік негізіне жалғанып, олардан етістік қасиеті де, есім қасиеті де бар есімше деп аталатын жаңа категория тудырады. Есімге де, етістікке де телі бұл категорияға тән формалар (есімшелер) қолданылу ыңғайына қарай көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғауларына жұмсалып, сөйлемнің барлық мүшелері де бола алады» деген пікір білдіреді [7, 300-б.]. Ғалым бұл жерде субстантивация теориясы туралы сөз қозғамаса да, есімшелердің зат есімдерше түрлене алатынын, сөйлемде заттық мәнде жұмсала алатынын меңзейді.

Жалпы алғанда, заттану құбылысына қазақ грамматистері азды-кем тоқталғанымен, субстантивация мәселесін еңбегіне арқау еткен қазақ ғалымдарының қатарына Р. С. Әмір, М. Матжанова, С. Н. Семенова т.б. ғалымдарды жатқызамыз.

Заттану құбылысы немесе субстантивация – басқа сөз таптарына жататын сөздердің заттық мәнге ие болуы. «Әр сөз табы өзіне тән лексикалық және грамматикалық мағынасы, тұлғасы және сөйлемде атқаратын қызметіне қарай ерекшеленеді. Бірақ сөз таптарының жоғарыда аталған өзіндік қолданылу ерекшеліктері әр уақытта бірдей сақтала бермейді, өйткені сөздің мағынасы мен қызметі қатып қалған құбылыс емес» [8, 153-б.].

Қазақ паремиологиясын зерттеу барысында мақал-мәтелдерде заттану құбылысы жиі кездесетінін байқадық. Соның ішінде сын есімнен болған субстантиваттар саны жағынан ең көбі болса, одан кейінгі орындарда есімшенің, сан есімнің, үстеудің заттануы тұрады. Мақалдарда кездескен субстантиваттар зат есімнің қызметін атқарады, зат есімдерше түрленеді және сөйлемде бастауыштың, толықтауыштың, пысықтауыштың қызметін атқарады.

Мақал-мәтелдердегі заттанған сөздердің кездесуінің негізгі себебі – ықшамдау. Бұл туралы ғалым Х.Нұрмұқанов: «Бұл – азсөзділік, яғни аз сөзбен

көп мағына аңғарту. Мұның көне де, көрікті үлгісі – мақал-мәтелдер», – дейді [9, 254-б.]. Ықшамдау үнемдеу заңдылығынан туындайтын болғандықтан, оның тілдегі көрінісі бірнеше. Мәселен, грамматика тұрғысынан алғанда, ғалымдар сөз таптарының заттануын эллипсиске тән деп көрсетеді. Оны А. А. Потебня үнемдеу заңдылығын зерттей келе, сын есімнің заттануын осы қатарға жатқызады [10, 50-б.]. Қалай болғанда да, мақал-мәтелдердегі басқа сөз таптарының заттануы басым көпшілігі эллипсис тәсілі арқылы немесе ықшамдау құбылысы арқылы жүзеге асады. Әсіресе мақал-мәтелдерде тіліміздегі анықтауыштық қатынасқа құрылған сөз тіркестерінің басыңқы сыңары түсіріліп, сапа не сын мәнді сөз заттанған күйде беріледі. Мысалы,

«Екі *жақсы* қосылса, бірін-бірі сыйлап өтер,

Екі *жаман* қосылса, бірін-бірі қинап өтер»;

Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» деген мақалдарда адам, кісі сөздері қысқарып, олардың сипатын білдіретін «жақсы», «жаман» сөздері заттық мәнді иеленеді. Дәл осындай үлгідегі мақалдарды көптеп мысалға келтіруге болады.

«Мақал-мәтелдердің тағы ерекшеліктерінің бірі – бинарлық оппозиция түзуші бірліктердің жиі қолданылуы» [11, 10-б.]. Солардың ішіндегі ең жиі заттанатыны – бинарлық оппозициядағы «жақсы – жаман», «бай-кедей», «бар-жоқ», «өнерлі-өнерсіз», «ақылды-ақылсыз», «көп-аз», «үлкен-кіші» т.б. ұғымдары. «Бинарлық оппозициялық жұптар классификациясын лингвистикалық әдіс-тәсілдер қатарында қолдану тілдік фактілерді логика-философиялық, логика-когнитивтік, логика-мәдениеттанымдық тұрғыдан талдауға жаңаша реңк үстемелеп, лингвистикалық ғылыми талдаудың әдістемесін белгілі дәрежеде жасауға ықпал етеді» [12, 10-б.].

Біз, алдымен, «жақсы», «жаман» ұғымдарына тоқталайық. «Жақсы» сөзінің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» төрт түрлі мағынасын көрсеткен: «1. жаман емес, онды, тәуір. 2. тәрбиелі, саналы, адамгершілік қасиеті мол (адам). 3. Ауылдың белді, беделді азаматы. 4. Иә, қош, мақұл деген сөздердің орнына жүреді» [13, 342-б.]. Ал «Жаман» сөзі сөздікте мынадай мағыналарды береді: «1. Сапасы төмен, жақсы емес, әсіре нашар. 2. Жағымсыз, ұнамсыз, кейіпсіз. 3. Өте, қатты. 4. Ауысп. Сәби, нәресте, бала» [13, 342-б.].

Мақал-мәтелдердегі «жақсы» сөзінің қолданысын саралай келе, оның төрт түрлі заттық мәндегі мағынасын кездестірдік.

Оның алғашқысы – ақылды, саналы адам мағынасында келуі. Мысалы:

Заманың бұзық болса, бір *жақсының* етегінен ұста;

Жаманның өзін алғанша,

Жақсының сөзін ал, – деген мақалдарда көрініс табады.

Ал «жаман» сөзі үнемі «жақсы» сөзіне оппозициялық мәнде беріледі де, «тәрбиесіз, санасыз адам» мағынасында жұмсалады:

Жақсы байқап сөйлер,

Жаман шайқап сөйлер.

Жоғарыда аталған «жақсы», «жаман» сөздерінің заттық мәні мақал-мәтелдерде жиі ұшырасады. Сонымен қатар «жақсы» сөзі әлдекімнің немесе бір нәрсенің тәуірі мағынасында қолданылады. Ал «жаман» сөзі, керісінше, бір нәрсенің немесе адамның нашары мағынасында жұмсалады. Оған мысал ретінде мына мақалдар дәлел:

Баланың жақсысы қызық,

Жаманы күйік;

Ердің жақсысы елмен ойласады,

Әйелдің жақсысы ерімен ойласады,

Ең болмаса жеңімен ойласады;

Ат жақсысын мақта,

Адам жақсысын жақта;

Ер жігіттің жақсысын жақыны білмес, жат білер;

Жаттың жақсысы досың,

Жақынның жаманы қасың. Бұл мысалдардан байқағанымыздай, баланың жақсысы, баланың жаманы немесе ердің жақсысы, әйелдің жақсысы, ат жақсысы, адам жақсысы, ер жігіттің жақсысы, жаттың жақсысы, жақынның жаманы деген ілік септігімен келген анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері заттық мәнде тұр.

«Жақсы» және «жаман» сөздерінің заттық мәнді иеленіп, жаңаша қырынан көрініс тапқан тұсы – күшейтпелі мәндегі «қас» және «шын» сөздерімен келуі. Мысалы:

Шын жүйрікте сын болмайды,

Шын жақсыда мін болмайды;

Қас арғымақ белгісі аз оттар да, көп жусар,

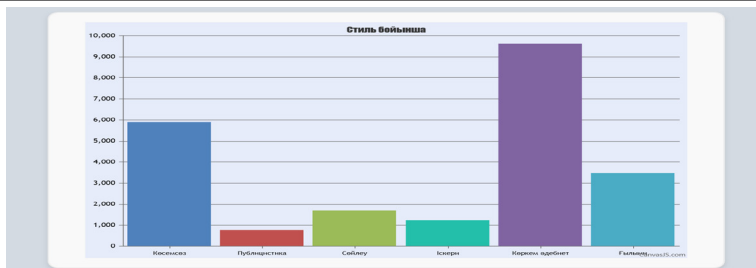
Қас жақсының белгісі аз сөйлер де, көп тыңдар. Бұл жерде шын жүйрік, шын жақсы, қас арғымақ, қас жақсы деген тіркестер сөзімізге дәлел бола алады.

«Жақсы» және «жаман» сөзінің заттанып, «Не?» сұрағына жауап беріп, жансыз зат есімдердің қызметін атқарған тұстарын да кездестірдік. Мәселен:

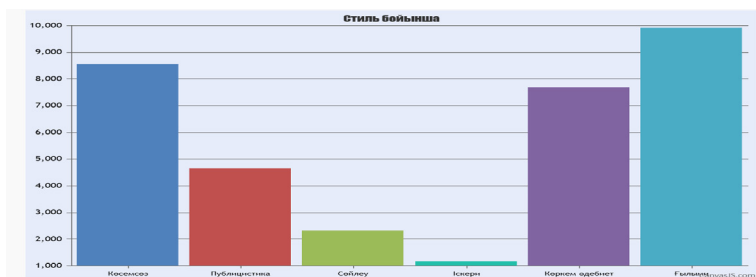
Жаман айтпай, *жақсы* жоқ.

Күн ортақ, ай ортақ, *жақсы* ортақ. Бұл мақалдардан «жақсы» және «жаман» сөзінің тек кісіге ғана қарата айтылмағанын көреміз.

Жақсы және жаман сөздерінің заттық мәндегі қолданылу стилі бойынша qazqorpus.kz сайтынан статистикасын көруге болады. Ол үшін «жақсы» және «жаман» сөзінің заттанған формада ең жиі қолданылатын ілік септігі формасындағы тұлғасын алдық:

1-сурет – Мақал-мәтелдердегі «Жаксы» сөзінің ілік септігі тұлғасында (жаксының) тұрып, заттық мәнде қолданылу стилі бойынша әдебиеттердегі статистикасы [14]

2-сурет – Мақал-мәтелдердегі «Жаман» сөзінің ілік септігі тұлғасында (жаманның) тұрып, заттық мәнде қолданылу стилі бойынша әдебиеттердегі статистикасы [14]

Мақал-мәтелдерді зерделеу барысында бір ғана «жаксы» сөзінің қолданылу жиілігіне статистикалық талдау жүргізіп көрдік. Санақ жүргізуге ыңғайлы болуы үшін qazcorpus.kz сайтының іздеу жүйесін пайдаландық. Байқауымызша, «Жаксы» сөзі заттанған 72 мақал-мәтелдің ішінде «жаксы» сөзінің атау септігі, яғни нөлдік тұлғада қатысуы 25 рет, ілік септігі жалғауында келуі 23 рет кездеседі. Ал барыс септігі тұлғасында 2, жатыс септігі тұлғасында 3, табыс септігі тұлғасында 1, шығыс септігі тұлғасында 5, көмектес септігі тұлғасында 6 рет кездеседі. Сонымен қатар тәуелдік жалғауының үшінші жағында 7 рет кездеседі. Осы сандардың барлығын төмендегі диаграммаға пайыздық мөлшермен көрсеттік:

3-сурет – «Жақсы» сөзінің мақал-мәтелдерде заттық мәнде қолданылуы

Бинарлы оппозиция түзуші сөз бірліктерін атаған тұста «бай-кедей» ұғымдарының заттанатынына куә болдық. Бұл сөздер заттық мәнде қатысқан мынадай мақалдарды мысалға келтіруге болады:

Байдың асын байғұс қызғанады;

Кедей «бай» болсам дейді,

Бай «кұдай» болсам дейді, – деген мақалдарда бай мен кедей сөздері заттану арқылы жасалған. Халық арасында «бай» сөзі ерте ғасырлардан заттық мәнде қолданылады. Мәселен, бұл сөздің сын есімдік мағынасы ауқатты, жеткілікті мағынасында болса, заттанған мағынасында «Меншігінде қыруар мал-мүлкі бар ауқатты адам» мен қоғамда белгілі бір орны «тілге жүйрік, шешен адам» деген мағынаны білдіреді [13, 87-6.].

Сонымен қатар жоғарыда аталған қарсы мәндегі сын есімдер «бар-жоқ», «өнерлі-өнерсіз», «ақылды-ақылсыз», «көп-аз», «үлкен-кіші» ұғымдарының заттануына мақаланың көлемі көтермейтін болғандықтан, қысқаша тоқталсақ:

Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар;

Барымен базар;

Өлім байдың малын шашады, жоқтың артын ашады;

Өнерлінің қолы алтын, өлеңшінің сөзі алтын;

Өнерліге өлім жоқ;

Ақылдының соңына ер жолың болады,

Тиянақтының ісін көр көңілің толады;

Ақымаққа күнде той,

Ақылдыға күнде ой;

Адассан, көппен бірге адас;

Көп қорқытады, терең батырады.

Азға қанағат, көпке шүкір

Үлкеннен өнеге, кішіден ізет.

Қазақ паремиологиясында заттанған есімшелердің де көптеп кездесетінін аңғардық. Заттанған есімшелердің заттанған сын есімдерден айырмашылығы – олардың контекстік тұрғыда заттануы. Олай дейтін себебіміз, заттану құбылысында толық заттанған сөздер, жартылай заттанған сөздер немесе семантикалық заттану, синтаксистік заттану сынды ұғымдар бар. Қысқаша айтқанда, толық (семантикалық) заттанған сөздер – жалпыхалықтық тілде заттық мәнді толық иеленген, сөзтізбеде жеке заттық мағынаға ие сөздер. Ал жартылай (контекстік, синтаксистік) заттанған сөздер – белгілі бір лебізде не ойда ғана заттық мән қабылдаған сөздер. Айтар ойымызға қайта оралсақ, толық заттанған сын есімдер (бай, кедей, жомарт, ақсақал, жақсы, жаман, жалғыз, ақ, қара т.б.) саны жағынан толық заттанған есімшелерге (ағарған, туған, туысқан, берешек т.б.) қарағанда едәуір көп.

Есімшенің -ған, -ген, -қан, -кен формаларының заттануы мына мақалдардың құрамында кездеседі:

Алған мұрат емес,

Алмаған ұят емес;

Ақылсыз алғанына, ақылды бергеніне қуанады;

Алғанды өтеу парыз.

Есімшенің -ар, -ер, -р формаларының заттануын мақалдарда кездестіргенімізбен, адъективтенуі былайша көрініс табады:

Жолы болар жігітке,

Жолдан жолдас қосылар.

Алайда есімшенің -ар, -ер, -р формаларының болымсыз тұлғасы -с арқылы да заттанған сөздерді кездестіруге болады:

Көрмес – түйені де көрмес;

Соқырдан көрмес туады,

Сараңнан көрмес туады.

Жоғарыда көрсетілген заттанған есімшелер сөйлемдегі қызметіне қарай бастауыштың, анықтауыштың, толықтауыштың қызметін атқарады.

Есімшенің -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек формасы арқылы:

Алмақтың да салмағы бар.

Еңбектің *өнбегі* жақсы. Бұл жерде алмақтың, өнбегі сөздерді контексте заттанып тұрғанын байқаймыз.

Етістіктің ауқымды категорияларының бірі саналатын етістердің заттануы туралы ғылыми еңбектерде айтыла бермейді. Дегенмен етістердің ішінде ортақ етіс басқа етіс түрлеріне қарағанда жиірек заттанады. Алайда ортақ етіс формасын иемденген сөздер, уақыт сынынан өте келе заттық

мәнді толықтай қабылдаған сөздер қатарында. Солардың біршамасына мысал келтірсек:

Тамыр болдың, *айтыс* жоқ,
Қолдан бердің, *қайтыс* жоқ;
Жығылған *күреске* тоймайды;
Ағайынға керегі *барыс-келіс*,
Құда-андаға керегі *алыс-беріс*;
Жақсымен сауда қылсаң, *керіс* болмас,
Жаманмен сауда қылсаң, тегіс болмас.

Бұл паремиялардағы айтыс, қайтыс, күрес, алыс-беріс, барыс-келіс, керіс сөздері субстантивтеніп, реестр дәрежесінде сөздер қатарынан орын алған. Мағынасы жағынан іс-әрекеттің жалпы сипатын білдіріп, заттық мәнде жұмсалады.

Тіліміздегі сан алуан мақал-мәтелдерден сан есімнің заттанған тұлғаларын көрдік. Мәселен, есептік сан есімдерден бір, екі, жүз, қырық, мың т.б. сан есімдер заттанса, жинақтық сан есімдерден біреу, екеу, үшеу, төртеу, алтау сан есімдері және реттік сан есімдер контекске қарай заттанатынын байқадық.

Мысалы:

Дауға барсаң, *бірің* бар,
Жауға барсаң, бәрің бар;
Қырықтың бірі қыдыр;
Ерегісте ер өлер,
Екі батыр егессе,
Екеуінің бірі өлер;
Тентектің таяғы сегіз,
Бірі тимесе, *бірі* тиеді;
Базарда екі ақымақ: *біреуі* сатушы, *екіншісі* сатып алушы;
Біріккен *жүз*
Бытыраңқы *мыңды* алады;
Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса, төбедегі келеді;
Аларманға *алтау* аз,
Берерменге *бесеу* көп.

Сан есімдердің заттануы паремияларда көбінесе жалпылау мағынасын береді. Мәселен, *қырық, жүз, мың* сан есімдері «көп» сөзінің орнын ауыстырады.

Қазақ тіл білімінде есімдіктердің заттануы туралы да сөз қозғаған ғалым аз. Себебі есімдіктің заттануы – қалыпты құбылыс. Есімдіктің терминдік атауының өзі айтып тұрғандай, бұл сөз табына жататын сөздер есім сөздердің

орнын баса алады. Мақал-мәтелдерде есімдіктердің заттық мәнде жұмсалған тұсы жиі кездеседі. Атар болсақ, есімдіктің барлық мағыналық түрлері заттана алады. Алайда жіктеу есімдіктері мақал-мәтелдерде эллипсиске ұшырағандықтан, көп кездеспейді.

Сілтеу есімдігінің заттануына тоқталсақ, мынадай паремияларды кездестірдік:

Қазанға не салсаң, шөмішке сол ілінер;

Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық. Бұл жерде «сол» сілтеу есімдігі нақты нені, кімді меңзеп тұрғанын айқындайды.

Ал сұрау есімдіктерінен кім, не сұрау мәнді сөздері заттанатынын байқадық:

Қызды *кім* сүймейді, қымызды *кім* ішпейді;

Кіммен қарайсаң, сонымен ағар.

Арқада аяз болмаса, арқарлар ауып *несі* бар?

Сонымен қатар әр тұлғада түрленіп қолданылатын өз деген бір ғана өздік есімдігі де заттана алады:

Араны ашынған қыран не аңды алады, не аңшының *өзін* алады;

Еріншекті жұмсасаң, *өзіңе* ақыл үйретеді.

Мақал-мәтелдерден байқағанымыздай, өз есімдігі көбіне субстантивтенуден гөрі, адъективтенуге бейім. Мәселен: «Өркімнің өз жері *өзіне* Мысыр» деген мақалда бірінші келген «өз» сындық мағынада тұрса, екінші келген «өзіне» сөзі заттық мағынаны береді және осы секілді мақалдар өте көп.

Жинақтау мағынасын беретін жалпылау есімдіктерінен барлығы және бәрі есімдіктері заттанады:

Еңбек еткеннің мұқтажы табылар,

Еріншек *барлығынан* қағылар;

Дауға барсаң, бірін бар,

Жауға барсаң, *бәрің* бар;

Ел-елдің *бәрі* жақсы, өз елің *бәрінен* де жақсы.

Ал болымсыздық есімдіктерінен тілдік қолданыста ешкім, ештеңе, ешқайсысы есімдіктері заттанғанымен, паремиологияда «Орташа болсаң, ақынды *ешкім* жемейді» деген паремияны ғана дәлел ретінде ұсына аламыз.

Мақал-мәтелдерде жорамалдау, тұспалдау арқылы заттық мағына білдіретін белгісіздік есімдіктерінен «бір» және оның қосарланған вариантын, «біреу» есімдігін анықтадық:

Біреу «бас» десе, *біреу* «кұлақ» дейді;

Біреу білмегенді *біреу* білер,

Біреу жылағанға *біреу* күлер;

Енді үстеулердің заттануына тоқталсақ, қазақ сөзжасамында көбінесе мезгіл үстеулерінің ішінде бүгін, ертең сөздерін мақал-мәтел компоненттерінен байқадық:

Өркенсіз елдің *ертеңі* тұман;

Еріншектің *«ертеңі»* таусылмайды;

Еріншекке *бүгіннен ертең* оңай;

Өткенге қарап *шүкір* айт, *бүгінге* қарап пікір айт.

Ал мекен үстеулеріне жататын жоғары, төмен, ылди, шет сөздерінің де, алдымен, сындық, одан кейін заттық мәнге иеленуін мына мақал-мәтелдерден кездестіреміз:

Жақынға өтірік айтпа,

Шетке сырынды айтпа!;

Ылдидың да өрі бар,

Өтіріктің де жөні бар.

Бұл мақалдардағы «жақын» сөзінің мағынасына тоқталсақ, негізгі мағынасы үстеуден туындайды да, кейіннен сындық мағынаға, одан соң заттық мағынаға ауысады:

«**Жақын** (үстеу): 1. Аралығы жуық, таяу, таман. 2. ауыс. Көңілдес, ашына-жайлас. 3. Дос, тілеулес, ниеті бір. **Жақын** (зат есім): 1. Ағайын-туған, жегжат» [13, 103-б.].

Ал «шет» сөзінің сөздікте: «1. Заттың бір жақ ұшы, жиегі, бұрышы. 2. Сырт жер, жырақ, оқшау маң. 3. Шек, шекара. 4. Жак, тұс. 5. Алыс, шалғай жер» деген мағыналары бар [13, 401-б.]. «Ылди» сөзі де мекен үстеуге жатқанымен, мақалда заттық мәнді иеленеді.

Қорытынды

Қазақ паремиологиясындағы заттанған сөздердің семантикалық табиғаты мен қолданысын талдау арқылы алынған нәтижелерді негізге ала отырып қорытындыласақ, мақалада паремияларда кездесетін заттанған сындарды, сандарды, есімдіктер мен етістіктерді, үстеулерді анықтадық. Мақал-мәтелдерде кездесетін заттанған тілдік бірліктерге мағыналық талдау жасап, олардың қолданысы мен грамматикалық ерекшеліктерін айқындадық. Сондай-ақ бинарлық оппозициядағы заттанған тілдік бірліктер салыстырыла зерттелді. Сондай-ақ мақал-мәтелдер тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін бір ойға сыйдырып, қысқа әрі кең мағынаны беретін болғандықтан, айтуға жеңіл болуы үшін ұйқасқа негізделгендіктен, көп сөздер ықшамдала беріледі. Осы ықшамдалудың нәтижесінде кейбір сөз тіркестерінің бір ғана сыңары қолданылып, оның бағыныңқы сыңары заттанып, сөйлемде заттық мәнді қабылдайтынын анықтадық.

Мақал-мәтелдердегі заттанған сын есімдердің ең жиі кездесетін «жақсы» және «жаман» сөздерін мағыналық ерекшеліктеріне қарай,

бірнеше қолданысын анықтап, «жақсы» сөзінің қолданылу жиілігіне статистикалық талдау жүргіздік. Паремиологиядағы заттанған сөздер туралы қорыта келе айтарымыз, заттану құбылысы – сөзжасамда атау жасау барысында маңызды рөл атқарады және заттанған аталымдар сөздік қорымызды байытуға үлес қосады. Біздің мақаламыздың зерттеу нысаны болған қазақ паремиологиясындағы заттанған сөздер кейде толық заттану дәрежесінде, кейде контекстік сипатта көрініс тапқан. Паремиологиядағы субстантиваттардың семантизациясы мен коммуникативтілігін мақала деңгейінде алғаш етіп, сөз таптарына қарай заттанған сөздерді жіктей көрсеттік. Байқағанымыздай, паремиологиядағы заттанған сөздердің көптігі соншалық, ауқымды зерттеу нысаны бола алады. Дегенмен мақала көлемін ескеріп, мақалада айтылған ойға мысалдармен дәлел келтірдік.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Салқынбай, А. Б.** Әлемнің когнитивтік бейнесі : қазақ тіліндегі ұлттық кодтар. Күретамыр: монография [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2021. – 456-б.

2 **Қайдар, Ә. Т.** Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу) [Мәтін]. – Алматы : Толғанай Т, 2004. – 520-б.

3 **Бабалар сөзі : Жүзтомдық: Қазақ мақал-мәтелдері.** [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2010. – Т. 65 – 488-б.

4 **Сәрсенбаев, Р.** Лексико-стилистические особенности казахских пословиц и поговорок: автореф. дис. канд. [Текст]. – Алматы, 1961. – 26 с.

5 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл тағылымы [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 448-б.

6 **Жубанов, К.** Исследования по казахскому языку [Текст]. – Алматы : Ғылым, 1965. – 362 с.

7 **Ысқақов, А.** Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Екінші басылым [Мәтін]. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 282-б.

8 **Саменова, С.** Адам концептісін беретін заттанулар [Мәтін] // Байқоңыров Ө.А. атындағы Жезқазған университетінің хабаршысы. – 2011. – № 1. – 152–155-б.

9 **Нұрмұқанов, Х. К.** Сөз және шеберлік [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1987.

10 **Потебня, А. А.** Из записок по русской грамматике [Текст]. – Харьков, 1888. – 536 с.

11 **Diabah, G., AppiahAmfo, N. A.** Caring supporters or daring usurpers? Representation of women in Akan proverbs // Discourse and Society, 2015. –

26(1), 3–28 p. – <https://doi.org/10.1177/0957926514541343> [Crossref],[Web of Science ®],[Google Scholar]

12 **Бегимова, Г., Абдиров, Ө.** Қазақ тіліндегі «бай-кедей» тақырыбындағы мақал-мәтелдердегі бинарлық оппозиция // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2023. – 145(4). – 8–18-б. – <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-8-18>

13 **Қалиев, Б.** Қазақ түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Алматы, 2014. – 728-б.

14 Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электронный ресурс]. – URL: https://qazqcorpus.kz/_maqal-matel-ishkorpus/ (қаралған күні: 02.01.2025)

References

1 **Salkynbay, A. B.** Alemnin kognitivtik beynesi: kazak tilindegi ulttyk kodtar. Kuretamyr: monographiya. [Cognitive image of the world: national codes in the Kazakh language. Cured root: monograph] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2021. – 456 p.

2 **Kaidar, A. T.** Halyk danalygy (Kazak makal-matelderinin tusinderme sozdigi zhane zertteu). [Folk wisdom (Explanatory dictionary and study of Kazakh proverbs)] [Text]. Almaty : Tolganai T, 2004. – 488 p.

3 Babalar sozi : Zhuztomdyq. Kazak makal-metelderi [The words of the ancestors: Hundred volumes. Kazakh proverbs and sayings] [Text]. – Astana : Foliant, 2010. – Vol. 65. – 488 p.

4 **Sarsenbayev, R.** Leksiko-stilisticheskie osobennosti kazahskikh poslovic I pogovorok : Avtoref.kand.diss. [Lexico-stylistic features of Kazakh proverbs and sayings : Author's abstract. dis. Cand.] [Text]. – Almaty, 1961. – 26 p.

5 **Baitursynuly, A.** Til tagylymy [Linguistic upbringing] [Text]. – Almaty : Ana Tili, 1992. – 448 p.

6 **Zhubanov, K.** Issledovaniya po kazahskomu yazyku [Research on the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Gylym, 1965. – 362 p.

7 **Yskakov, A.** Qazirgi qazaq tili. Ekinshi basylym. Morfologiya [Modern Kazakh language. Morphology. 2nd Edition] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1991. – 282 p.

8 **Samenova, S.** Adam konceptisin beretin zattanular. [Substances that give the concept of a person] [Text] // Bulletin of Zhezkazgan University named after Baikonurov O. A. – 2011. – № 1. – 152–155 p.

9 **Nurmukanov, X. K.** Soz zhane sheberlik. [Words and skills] [Text]. – Almaty: Gylym, 1987.

10 **Potebnya, A. A.** Iz zapisok po russkoy grammatike. [From notes on Russian grammar] [Text]. – Kharkiv, 1888.

11 **Diabah, G., AppiahAmfo, N. A.** Caring supporters or daring usurpers? Representation of women in Akan proverbs // *Discourse and Society*, 2015. – 26(1), 3–28 p. – <https://doi.org/10.1177/0957926514541343> [Crossref],[Web of Science ®],[Google Scholar]

12 **Begimova, G., Abdirov, O.** Binary opposition Rich vs. Poor in proverbs and sayings in the Kazakh language // *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 2023. – 145(4). – 8–18 p. – <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-8-18>

13 **Kaliev, B.** Kazak tusindirme sozdigi [Kazakh explanatory dictionary] [Text]. – Almaty, 2014. – 728 p.

14 Kazak tilinin ulttyk korpusy. [National corpus of the Kazakh language] [Text]. [Electronic resource]. – Available at: https://qazcorpus.kz/_maqal-matel-ishkorpus/ (accessed 02.01.2025).

01.03.25 ж. баспаға түсті.

15.07.25 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. О. Акжигитова¹, А. Б. Салкынбай², Ж. А. Сарсенбай³*

^{1,2,3}Казахский национальный университет

имени Аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 01.03.25.

Поступило с исправлениями 15.07.25.

Принято в печать 25.11.25.

СУБСТАНТИВИРОВАННЫЕ СЛОВА В КАЗАХСКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ: СЕМАНТИКА И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Роль пословиц в исследовании становления, истории развития и употребления казахского языка является особенно важной. Исследование семантики, грамматических особенностей и употребления языковых единиц в казахской паремиологии – одна из актуальных проблем современного языкознания. Хотя ряд языковых единиц казахской паремиологии был изучен с точки зрения концептуального, бинарно-оппозиционного подхода, их смысловые группы определены и проведен текстологический анализ, однако семантика субстантивированных слов, их грамматические особенности и частотность употребления до сих пор остаются неизученными. Поэтому в данной статье анализируются субстантивированные слова, представленные в

богатом корпусе казахской паремииологии. Поскольку эта тема впервые рассматривается на уровне научной статьи в казахском языкознании, она, безусловно, требует дальнейших детализированных исследований.

Основная цель статьи – выявить субстантивированные слова в казахской паремииологии, раскрыть их семантическую природу и проанализировать их употребление. В рамках данной цели в статье рассматриваются проявления феномена субстантивации в паремиях и определяется их семантическая взаимосвязь.

В качестве основных источников использованы труд ученого А. Кайдара «Халық даналығы» и 65-й том (2010 г.) сто томного издания «Бабалар сөзі». Также в исследовании учтены теоретические положения и интерпретации отечественных и зарубежных ученых. Полученные результаты будут полезны исследователям в области паремииологии, семантики и словообразования казахского языка.

Ключевые слова: паремииология, паремия, субстантивация, семантика, словообразование.

*А. О. Akzhigitova¹, А. В. Salkynbay², Zh. А. Sarsenbay³

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 01.03.25.

Received in revised form 15.07.25.

Accepted for publication 25.11.25.

SUBSTANTIVIZED WORDS IN KAZAKH PAREMIOLOGY: SEMANTICS AND USAGE

The role of proverbs in the study of the formation, history of development and use of the Kazakh language is of particular importance. The study of the semantics, grammatical features and use of linguistic units in Kazakh paremiology is a subject of pressing concern in modern linguistics. Despite the exploration of a number of linguistic units of Kazakh paremiology through the conceptual, binary-oppositional approach, the identification of their semantic groups and the textual analysis performed, the semantics of substantivized words, their grammatical features and frequency of use remain unexplored. This article therefore undertakes an analysis of the substantivized words presented in the extensive corpus of Kazakh paremiology. This topic has not previously been approached from the perspective of a scientific article in Kazakh linguistics, thus

necessitating further detailed research. The article's primary objective is to identify substantivized words in Kazakh paremiology, to reveal their semantic nature and to analyse their use. In pursuit of this goal, the article examines the manifestations of the phenomenon of substantivisation in paremias and determines their semantic interrelation.

The article's primary sources include the seminal work of the esteemed scientist A. Kaidar, «Khalyk danaligy», and the 65th volume (2010) of the extensive hundred-volume edition of «Babalar sozi». The study incorporates the theoretical provisions and interpretations of both domestic and foreign scientists, thereby ensuring a comprehensive and nuanced examination. The findings of this study are expected to be of significant value to researchers in the domain of paremiology, semantics and word formation in the Kazakh language.

Keywords: paremiology, paremia, substantivation, semantics, word formation.

Теруге 25.11.2025 ж. жіберілді. Басуға 26.12.2025 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

5,64 МБ RAM

Шартты баспа табағы 37,98. Таралымы 300 дана.

Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4484

Сдано в набор 25.11.2025 г. Подписано в печать 26.12.2025 г.

Электронное издание

5,64 МБ RAM

Усл. печ. л. 37,98. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4484

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz